

УДК 159.9.316.6

<https://doi.org/10.31891/PT-2023-2-8>

Роман ПОПЕЛЮШКО

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

<https://orcid.org/0000-0002-1227-1292>

E-mail: r.p.popeliushko@npu.edu.ua

Марина ПAVЛЕНКО

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0003-2177-5000>

e-mail: melsii@ukr.net

СИСТЕМА ПЛАНУВАННЯ РОБОТИ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ МОБІНГУ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Стаття присвячена дослідженню ефективності соціально-педагогічних та психологічних заходів та шляхів організації безпечного освітнього середовища спрямованих на профілактику мобінгу, як прояву насильницького способу спілкування серед підлітків. Автором розкрито сутність понять «психологічне здоров'я», «профілактика», види профілактики, «психологічна безпека». Просвітницька робота серед педагогів, щодо форм і методів превентивної освіти, вікових особливостей учнів, формування асоціальної, девіантної поведінки є важливою складовою забезпечення профілактичної роботи у закладах освіти.

Ключові слова: мобінг, цькування, насилля, профілактична програма, психологічні особливості, безпечне освітнє середовище.

Roman POPELIUSHKO

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University

Maryna PAVLENKO

Khmelnitskyi National University

WORK PLANNING SYSTEM REGARDING THE PREVENTION OF MOBING IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article is devoted to the study of the effectiveness of socio-pedagogical and psychological measures and ways of organizing a safe educational environment aimed at the prevention of mobbing, as a manifestation of a violent way of communication among teenagers. The author revealed the essence of the concepts «psychological health», «prevention», types of prevention, «psychological safety». The implementation of preventive programs aimed at preventing mobbing and other types of harassment acts as a necessary tool for prevention, overcoming the exacerbation of conflicts, their negative consequences and will allow creating a safe environment in the educational space of children and adolescents. Types of prevention are described, among which, primary - aimed at preventing the occurrence of a problem; secondary - to prevent the aggravation of the problem and its consequences; tertiary or rehabilitation - work carried out with persons affected by the problem and aimed at preventing its recurrence. In the social aspect, the psychological safety of the environment is understood as the state of the environment, free from manifestations of psychological violence in the process of human interaction, which contributes to the satisfaction of the basic needs in personal and trustful

communication, creates the referential significance of the environment, ensures the mental health and psychological security of everyone, the psychological safety of the individual.

For the educational environment, it is important to emphasize the restoration of relations between the participants in the conflict and the creation of a friendly atmosphere that will facilitate learning. Educational work among teachers regarding the forms and methods of preventive education, age characteristics of students, the formation of antisocial, deviant behavior by involving them in active participation in debates, trainings, educational seminars is an important component of ensuring preventive work in educational institutions.

Key words: *mobbing, harassment, violence, preventive program, psychological features, safe educational environment.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Головними пріоритетами системи освіти в Україні, є збереження і зміцнення фізичного та морального здоров'я учнівської молоді, виховання у дітей і молоді свідомого та дбайливого ставлення до здоров'я, дотримання принципів здорового способу життя, забезпечення всебічного розвитку людини як найважливіших умов формування освіченої, творчої, культурної, духовної особистості, становлення громадян України. Проте досвід війни в Україні має низку негативних наслідків для всього українського суспільства. Досвід війни переноситься людьми в усі частини країни, а також дітьми в школи [11]. Такий травматичний досвід також є однією з причин, що призводять до підвищення рівня насильства у школах, збільшення кількості конфліктів та виникнення проблем з інтеграції підлітків. Згідно результатів соціологічного дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (НБСC)», яка відображає динаміку шкільного цькування в період з 2006 по 2018 рік, можна зробити висновок, що кількість випадків мобінгу та булінгу зросла вдвічі [1].

На фоні цієї ситуації, впровадження профілактичних програм, які будуть спрямовані на попередження мобінгу та інших видів цькування виступає як необхідний інструмент профілактики, подолання загострення конфліктів, їх негативних наслідків та дозволить створити безпечне середовище в освітньому просторі дітей та підлітків. Важливим показником відкритого до дитини освітнього середовища, поряд із відчуттям задоволеності ним та загальним ставленням, є саме психологічна безпека даного середовища. У соціальному аспекті поняття «психологічної безпеки середовища» розуміється як стан середовища, вільного від проявів психологічного насилля у процесі взаємодії між людьми, що в свою чергу сприятиме задоволенню основних потреб дитини, які полягають у формуванні особистісно-довірчого спілкування, та у свою чергу, створюватиме референтну важливість середовища, надасть можливість забезпечити «психічне

здоров'я» і психологічну захищеність кожного учасника освітнього процесу. Психологічна безпека взаємозалежить від власних характеристик індивіда і значною мірою залежить від нього, забезпечуючи мобільність реагування у разі небезпеки в умовах відсутності чи запізнення відповідної соціальної допомоги зовні [11].

Останніми роками науковці та освітяни спрямували дослідницький інтерес до визначення важливого соціально-психологічного феномена «безпечного освітнього середовища», розгортаються дослідження, що дозволяють його вимірювати та проектується умови, за яких воно забезпечується. Психологічна служба системи освіти представляє свою діяльність у контексті безпечного освітнього простору як служба психологічної безпеки закладу освіти. Оскільки психологічне здоров'я – умова життєвої успішності й передумова благополуччя дитини у житті, відповідно сучасна школа, яка є третім інститутом соціалізації дитини, може стати простором повноцінного дорослішання, життєствердним середовищем для становлення та реалізації успішних, щасливих і здорових людей, що у свою чергу можливо зокрема в атмосфері душевного комфорту і сприятливого соціально-психологічного клімату в освітньому закладі [8].

Аналіз досліджень та публікацій

Проблеми мобінгу як складного соціального та психологічного явища торкалися ряд зарубіжних та вітчизняних науковців: Х. Лейман, Х. Хайнеман, В. Ефроінсон, Д. Олвеус, К. Дамбах, Л. Розе-Краснор, Е. Руланн, Ф. Алзакер, К. Колодей, О. Корабльова, Ю. Філіппова, О. Качмар та ін; мобінг як наукова проблема представлений у працях: К. Лоренца, Б. Уілсона, А Сковитина, К. Батаєвої, Д. Сорокіної, А. Ваніорек, Л. Ваніорек та ін; досліджують умови впровадження інноваційних технологій профілактики агресивної поведінки в умовах школи: Р. Безпальча, О. Романова, Л. Лушпай, Д. Соловійов; загальні особливості міжособистісних конфліктів: Н. Грішина, О. Дмитрієв, Б. Паригін, М. Обозов та багато інших, досліджуються особливості перебігу, причини виникнення, способи попередження та ліквідації конфліктів тощо. Проте, наявність великої кількості наукових праць щодо наукового дослідження психологічного феномену «мобінгу», проблема профілактики даного явища не є до кінця вивченою і дослідженою. Потребує вирішення такий проблемний аспект, як здійснення профілактичних заходів щодо протидії мобінгу, від яких залежить психологічний клімат в учнівських колективах.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в актуалізації соціально-педагогічних заходів і шляхів організації безпечного освітнього середовища, спрямованих на профілактику мобінгу, як прояву насильницького способу спілкування серед підлітків.

Виклад основного матеріалу

Проблема конфліктів та насильства у закладах освіти є дуже поширеною у всьому світі та Україні зокрема. Вчені зазначають, що освіта може відігравати важливу роль у вирішенні конфліктів. З її допомогою можна спонукати дітей до саморефлексії, сприяти соціальній згуртованості та розбудові мирного освітнього середовища [10]. Отже, питання шкільних конфліктів і їх негативного впливу на психологічний та емоційний стан учнів є вкрай актуальним в Україні, адже через військовий конфлікт у країні, значна частина школярів є більш уразливою до отримання психологічних травм. До основних чинників конфліктності відносяться агресивна поведінка та насильницьке спілкування, невміння будувати конструктивний діалог і відсутність поваги до чужої думки, боротьба за авторитет та увагу всередині колективу. На основі такої позиції висвітлення причин шкільних конфліктів між учнями та наслідків на їх психічне, фізичне здоров'я посилює необхідність ефективного вирішення проблеми та пошук дієвих методів для цього. Провідне місце в цьому механізмі займає формування конструктивних демократичних відносин серед підлітків, мирне вирішення суперечок, акцент на співпраці у врегулюванні конфліктів, а також здобуття навичок і знань для самосійного виходу із проблеми [2].

Сучасні дослідження вказують на те, що частою причиною прояву насильницького способу спілкування є імпульсивність і нетолерантність до стресорів. Вибір агресивного реагування у підлітків з проявами агресії часто відмічається на фоні негативного емоційного стану, що проявляється у почутті страху, переживанні фрустрації, образи, провини, котрі спричиняють прояви дезорганізуючої поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії [3]. Ступінь психологічної вразливості може бути знижений за рахунок дії певних захисних факторів, серед яких, насамперед, виокремлюють рівень розумового й емоційно-особистісного розвитку. Захисними факторами також вважаються активність і товариськість дитини, її емоційна стійкість, достатній досвід самосприйняття, упевненість у собі, самоповага, благополуччя сім'ї, емоційно сприятливе коло спілкування поза сім'єю, зокрема, і в освітньому закладі [6]. Відповідно важливою сферою корекції, яка

необхідна для розвитку навичок саморегуляції у підлітків, є емоційна сфера, зокрема робота з почуттям гніву, якщо він проявляється часто, виражено та призводить до поведінки, яка може нести небезпеку для оточуючих та самої людини [3].

С. Духновським, на основі аналізу експериментальних даних, було виділено три форми переживання підлітком критичних ситуацій:

– перша форма – реактивна, яка характеризується виникненням фобічних станів, нервово-психічною напругою, включенням ситуаційних захисних автоматизмів. Це неусвідомлювані паттерни поведінки, що виникають незалежно від свідомих намірів;

– друга форма – опанувальна. При цьому відбувається усвідомлення ситуації та свідоме використання активних адаптивних копінг-стратегій. Переживання ситуації виступає в якості діяльності. На основі досвіду, отриманого в ході використання копінг-стратегій, починають формуватися стильові захисні автоматизми;

– третя форма – захисно-компенсаторна. Відбувається включення стильових захисних автоматизмів, в основі яких лежать сформовані на основі минулого досвіду індивідуальні стилі переживання. Вони сприяють появі суб'єктивного відчуття розв'язання конфлікту, що також може свідчити про деяку редукцію емоційної напруги. Переважання позитивного досвіду в подоланні напруги сприяє отриманню конструктивних стилів переживання та вирішенню критичної ситуації. Негативний досвід, навпаки, призводить до розвитку захисно-компенсаторних утворень у вигляді різних форм відхилень у поведінці [4].

При проведенні занять з дітьми підліткового віку важливо зважати на їх особливості, а саме на те, що відбувається у когнітивній, емоційній і фізіологічній сферах, як будується мислення й емоційно-поведінкова саморегуляція і що необхідно розвивати для керування гнівом та іншими емоціями. Згідно з дослідженнями, у підлітків з категорії помірною чи високою рівня ризику, які вчиняють акти насилля, часто нерозвинуті виконавчі когнітивні функції, що зазвичай вважаються базовими. Виконавчі функції – когнітивні навички високого рівня, що відповідають за концентрацію уваги, встановлення цілей і планування, прогнозування наслідків, вирішення проблем, самоконтроль, емоційну регуляцією, а також співставлення інформації з моральними судженнями та прийняття на основі цього рішень [3]. Навчитись це зауважувати, відслідковувати, повідомляти про свої потреби в асертивний спосіб, приймати зважені рішення відповідно до можливостей теж стануть необхідними навичками, які допоможуть підліткам мати більш якісне життя.

Окрім того, важливим посланням є те, що мати потреби й емоції, які супроводжують бажання, є нормальним аспектом життя будь-якої людини, важливим напрямом у просвітницькій та профілактичній роботі з дітьми, що мають високий рівень агресії та вчинили факти цькування є навчання способам і можливостям відчувати та усвідомлювати власні емоції, потреби та бажання і формування нових поведінкових реакцій на основі самоаналізу та емпатійного сприйняття співрозмовника. У даному напрямку профілактичної роботи доречним буде використання методу ненасильницького спілкування. Під час групової корекційної та індивідуальної роботи один з напрямів може бути спрямований на аналіз надмірних емоцій і бажань, котрі не вдається підлітку проконтролювати та вони починають виходити з-під контролю і приносять різну шкоду та піддають ризику інших людей. Відтак, як надати самому собі допомогу, потурбуватись про себе та інших з користю, є ключовими питаннями під час впровадження програми занять з профілактики мобінгу для підлітків.

Під час планування профілактичних заходів з метою попередження проявів насилля у шкільному середовищі варто зазначити, що «профілактика» – це складова частина будь-якої діяльності. У загальному розумінні – це комплекс заходів, які повинні не допустити погіршення функціонування об'єкта діяльності та виникнення проблем. Особливо актуальна профілактика соціальних проблем і негативних явищ, запобігти яким простіше, аніж подолати їх негативні наслідки. Важливим є раннє виявлення дітей, схильних до агресивної поведінки. Для діагностики працівники психологічної служби використовують методи дослідження: педагогічні, психологічні, соціологічні. Відповідно до Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності, Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України, для реалізації діагностичної роботи працівники психологічної служби застосовують діагностичні методик та корекційно-розвивальні програми, які дозволені для використання експертною комісією [6].

Раннє виявлення психологічних особливостей дитини сприяє корекції її поведінки завдяки створенню соціальних умов, необхідних для формування особистості, дозволяє виявити прогалини в психічному розвитку, визначити схильності і тенденції в поведінці та вчасно скласти орієнтовану на особистість дитини корекційну програму виховання та навчання. За результатами діагностичної роботи учнівських колективів, яку щорічно проводять практичні психологи та соціальні педагоги, відбувається аналіз і планування тематики

консультативних і просвітницьких заходів для педагогічних працівників, батьків, опікунів, розробляються методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу, налагодження взаємостосунків із дітьми, котрі спрямовані на формування та підтримку сприятливого психологічного клімату, згуртування в учнівському колективі та сім'ї, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Залежно від того, на якому етапі розвитку проблеми та її впливу на ту чи іншу соціальну групу проводяться профілактичні заходи, розрізняють певні види профілактики: первинна, вторинна, третинна або реабілітація. Профілактичні програми мають бути розраховані на масові, групові та, переважно, на групові або індивідуальні форми впровадження [6]. Всесвітня організація охорони здоров'я пропонує виділяти первинну, вторинну й третинну профілактику. Первинна профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають конкретне явище, а також на підвищення опору особистості впливу цих факторів. Завдання вторинної профілактики – раннє виявлення й реабілітація нервово-психічних порушень і робота з «групою ризику». Третинна профілактика вирішує такі спеціальні завдання, як лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки. Вона також може бути спрямована на попередження рецидивів в осіб з уже сформованою девіантною поведінкою [5].

За необхідності варто залучати до цієї роботи фахівців служби у справах дітей, представників ювенальної превенції сектору управління поліції, не залишати поза увагою батьків дітей, проводити роботу з класними колективами, яка має плануватися та реалізовуватися згідно із загальною програмою надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги дитині-агресору та дітям, які постраждали від її дій.

Для навчального середовища важливим є акцент на відновленні відносин між учасниками конфлікту та створенні дружньої атмосфери, що сприятиме навчанню. Відповідно, одним з методів, що спрямований на створення безпечного середовища та профілактику насилля серед учнів є медіація. В листі Міністерства освіти і науки України «Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи» рекомендовано створення служб примирення в Україні [7]. Зокрема, зазначається, що «у навчальних закладах, в яких активно діють програми медіації, кількість звернень до адміністрації з приводу конфліктів та кількості бійок серед учасників навчально-виховного процесу зменшується на 80%...».

Метод медіації, окрім вирішення поточного конфлікту в навчальному закладі, включає у себе й навчально-виховну функцію. У медіації старші підлітки навчаються арсеналу навичок, оволодіння якими сприятиме формуванню емоційної компетентності, а саме: управляти конфліктами, приймати рішення та відповідати за власні вчинки, слухати опонента. Медіаційну допомогу у закладі освіти може здійснювати практичний психолог, соціальний педагог, інші представники педагогічного колективу школи, а також «зовнішні» фахівці – медіатори, тобто це можуть бути однолітки-медіатори. Навчання основ медіації допомагає як здобувачам освіти, так і педагогам глибше пізнати самих себе й оточуючих, а також забезпечує їх навичками з розв'язання конфліктів, виступає можливістю для особистого зростання, розвиває вміння уважно слухати, критично мислити та вирішувати проблеми. Дослідження свідчать, що застосування медіації в закладах освіти зменшує рівень насильства серед старших підлітків, вандалізму, хронічних прогулів і тимчасового відсторонення від занять, а також формує громадянську відповідальність [9].

Сайт Міністерства освіти і науки України містить освітні програми, розроблені українськими вченими-практиками, які пропонуються для імплементації їх в освітній процес школи. Зокрема, це: Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації»; Служба порозуміння у закладах освіти; Освітня програма факультативу «Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе». Особлива роль в організації заходів, спрямованих на попередження мобінгу в шкільному середовищі, належить працівникам соціально-психологічної служби навчального закладу. Зокрема, одна із функцій соціально-психологічної служби – просвітницько-профілактична, передбачає «поширення психологічних знань, виявлення фактів порушення прав дитини, вживання заходів щодо подолання негативних чинників, які впливають на життєзабезпечення дитини, її моральний та соціальний розвиток, профілактику та попередження негативних впливів». Для цього до освітнього плану закладу освіти із профілактики насильства серед неповнолітніх пропонується включати програми, які навчають дітей навичкам керування своєю поведінкою та конструктивного вирішення конфліктів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Узагальнюючи, слід зазначити, що результати багатьох вітчизняних і зарубіжних досліджень свідчать про високий рівень конфліктності в навчальних закладах. Зокрема вітчизняні вчені визначають гостру потребу в створенні механізму вирішення учнівських конфліктів у шкільній системі України. Одним із важливих заходів профілактики насильства в освітньому середовищі є формування у здобувачів освіти умінь і навичок розвитку та підтримки здорових міжособистісних стосунків, адже агресивна поведінка може бути причиною низки міжособистісних проблем. До завершення старшого шкільного віку, в основному, складається система індивідуальних цінностей. Надалі істотні зміни в сформованій системі цінностей відбуваються тільки під впливом значущих змін, тому таким важливим є проведення цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи з підлітками, спрямованої на профілактику насильства в учнівському середовищі.

Література

1. Балакірева О. Насильство та булінг в освітньому середовищі. Результати соціологічного дослідження: здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (HBSC). 2018. № 4. С. 38.
2. Батукова Л. Шкільна служба порозуміння як засіб соціалізації учнів у навчальному закладі. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : зб. матеріалів доп. учасн. III Міжнар. наук-практ. конф. (10 квітня 2018 р.). Харків, 2018. С. 78-81.
3. Мельник Л., Пуха К., Журавель Т. Подолання агресивної поведінки. Тренінгова програма для неповнолітніх. Київ, 2018. 140 с.
4. Механізми психологічного самозахисту підлітків : монографія / ред. Т. Кирпенко, Ю. Бохонкова. Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.
5. Осадчий А., Синиця Д. Основні детермінанти та профілактика асоціальної поведінки студентів. «Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів» : зб. матеріалів Всеукр. наук-практ. конф. (24-25 квітня 2018 р.). Конотоп, 2018. С. 159-163.
6. Панченко Т. К. Проблемні питання психологічної безпеки освітнього середовища. Психологічна безпека освітнього середовища : *Вісник психологічної служби Київщини*. 2016. № 9, С. 13-25.
7. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. Київ : ФОП Нічога С.О, 2018. 174 с.
8. Трофименко Н. Є. Психологічна безпека особистості: теоретичний огляд у контексті проблем української реальності. Психологічна безпека освітнього середовища : *Вісник психологічної служби Київщини*. 2016. №9. 228 с.
9. Шестакова Л., Кашина А. Шкільний центр медіації. Крок за кроком. Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2012. 48 с.
10. Bahou L. «Why do they make us feel like we're nothing? They are supposed to be teaching us to be something, to even surpass them!» : Student (dis)engagement and public

schooling in conflict-affected Lebanon. *Cambridge Journal of Education*, 47:4, 2017. p. 493-512.

11. United Nations Children's Fund. An Everyday Lesson #ENDviolence in Schools. 2018. URL: https://www.endviolence.org/sites/default/files/paragraphs/download/An_Everyday_Lesson-ENDviolence_in_Schools.pdf (дата звернення 21.04.2023).

References

1. Balakirjeva O. Nasylstvo ta bulinh v osvitnomu seredovyschi. Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia: zdorovia ta povedinkovi oriantatsii uchnivskoi molodi (HBSC), 2018. № 4. S. 38.

2. Batukova L. Shkilna sluzhba porozuminnia yak zasib sotsializatsii uchniv u navchalnomu zakladi. Psykholoho-pedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka : zb. materialiv dop. uchasn. III Mizhnar. nauk-prakt. konf. (10 kvitnia 2018 r.). Kharkiv, 2018. S. 78-81.

3. Melnyk L., Pukha K., Zhuravel T. Podolannia ahresyvnoi povedinky. Treninhova prohrama dla nepovnolitnikh. Kyiv, 2018. 140 s.

4. Mekhanizmy psykholohichnoho samozakhystu pidlitkiv : monohrafiia / red. T. Kyrpenko, Yu. Bokhonkova. Sievierodonetsk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2017. 176 s.

5. Osadchyi A., Synytsia D. Osnovni determinanty ta profilaktyka asotsialnoi povedinky studentiv. «Sotsialno-pedahohichni zasady formuvannia hromadianskoi vidpovidalnosti u studentiv» : zb. materialiv Vseukr. nauk-prakt. konf. (24-25 kvitnia 2018 r.). Konotop, 2018. S. 159-163.

6. Panchenko T. K. Problemni pytannia psykholohichnoi bezpeky osvitnoho seredovyscha. Psykholohichna bezpeka osvitnoho seredovyscha : Visnyk psykholohichnoi sluzhby Kyivshchyny. 2016. № 9, S. 13-25.

7. Stvorennia systemy sluzhb porozuminnia dla vprovadzhenia mediatsii za pryntsyptom «rivnyi-rivnomu/rivna-rivnii» ta vyrishennia konfliktiv myrnym shliakhom u zakladakh osvity. Kyiv : FOP Nichoha S.O, 2018. 174 s.

8. Trofymenko N. Ye. Psykholohichna bezpeka osobystosti: teoretychnyi ohliad u konteksti problem ukraïnskoi realnosti. Psykholohichna bezpeka osvitnoho seredovyscha : Visnyk psykholohichnoi sluzhby Kyivshchyny. 2016. №9. 228 s.

9. Shestakova L., Kashyna A. Shkilnyi tsentr mediatsii. Krok za krokom. Kirovohrad : Tsentralno-Ukraïnske vydavnytstvo, 2012. 48 s.

10. Bahou L. «Why do they make us feel like were nothing? They are supposed to be teaching us to be something, to even surpass them!» : Student (dis)engagement and public schooling in conflict-affected Lebanon. *Cambridge Journal of Education*, 47:4, 2017. r. 493-512.

11. United Nations Childrens Fund. An Everyday Lesson #ENDviolence in Schools. 2018. URL: https://www.endviolence.org/sites/default/files/paragraphs/download/An_Everyday_Lesson-ENDviolence_in_Schools.pdf (data zvernennia 21.04.2023).